

УДК 343.9:343.77

Василевич Віталій Вацлавович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ;

Поліщук Геннадій Сергійович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

РЕАЛІЗАЦІЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Досліджено покарання як складову кримінологічної політики у сфері охорони довкілля та його запобіжний потенціал. З використанням даних судової статистики проаналізовано дієвість кримінально-правового запобігання екологічній злочинності, зокрема підстави закриття судами справ, структуру пеналізації злочинів проти довкілля. З метою підвищення ефективності правової охорони довкілля запропоновано часткову декриміналізацію екологічних посягань.

Ключові слова: кримінологічна політика; боротьба; запобігання; покарання; пеналізація; довкілля; екологічна злочинність.

Исследовано наказание как составляющую криминологической политики в сфере охраны окружающей среды и его предупредительный потенциал. С использованием данных судебной статистики проанализирована действенность уголовно-правового предупреждения экологической преступности, в частности, основания прекращения судами дел, структуру пенализации преступлений против окружающей среды. С целью повышения эффективности правовой охраны

окружающей среды предложена частичная декриминализация экологических посягательств.

Ключевые слова: криминологическая политика; борьба; предупреждение; наказание; пенализация; окружающая среда; экологическая преступность.

In the article was investigated the punishment as component policy of criminology in the field of guard of environment and his preventive potential. Special place of crime's penalization against an environment in the structure of policy of criminology of the state in the field of guard of natural environment. An attempt to give an answer for a question about the capability of a modern criminal legislation and his application, in particular actual penalization, with prejudice to react with a specific compulsion on the new forms of deviant, publicly dangerous conduct in the field of guard of environment; to contain in the arsenal such measures of influence on criminals which in principle can be effective in the plan of the special and general prevention.

In connection with that conforming to the noted requirements must be based on the statistical analysis of law using practice, an author from the use of information of judicial statistics investigated the features of application of measures of punishment in Ukraine for crimes against an environment.

Effectiveness of criminal-lawed prevention of ecological criminality is analysed, in particular grounds of closing in the courts criminal proceedings and structure of penalization crimes against an environment in the last few years.

Some positive changes in practice of closing criminal proceedings of this category courts were established: increase of part of convicts from totally of persons, sentences (resolutions) in relation to which collected legal force. Structural changes in previous conviction for crimes against an environment were analyzed. It was found that, as before the vast majority of prisoners were released from punishment or a fine was used to them like a punishment. In 2009 year part of such persons was 96,2 %, and in 2013 it was 86,3 %. Other types of punishment were not used or used utterly rarely.

The analysis leads to the conclusion about non-enforcement activity of the environmental consequences of dangerous attacks.

Proposed to improve the impact of preventive law enforcement in environmental protection and, therefore, improve the efficiency of

the legal protection of the environment partial decriminalization environmental attacks that don't pose great danger to society, and to which the public put more leniently. In opinion of author, such offences could be unskilled types of poacher, illegal logging, that are about 2/3 in the structure of ecological criminality.

Despite the fact that the practice of sentencing for cases of dominant category of punishment is a fine application for a crime of fines as a measure of administrative penalty (as a result decriminalization share environmental attacks) would contribute to the objective of environmental protection.

Keywords: criminological policy; fight; prevention; punishment; penalization; the environment; environmental crime.

За останнє десятиріччя в Україні відбулися та продовжують відбуватися значні зміни соціально-економічного й політичного характеру. З урахуванням нових об'єктивних реалій, пов'язаних з розбудовою в Україні демократичної політичної системи і реформуванням національного законодавства у сфері боротьби зі злочинністю, відповідно змінюється і зміст цієї діяльності. Водночас і виклики екологічного характеру, зокрема забруднення атмосферного повітря, вод, ґрунтів, зменшення видового різноманіття флори та фауни, поставили під загрозу здоров'я і саме життя людини на Землі. Ця проблема стосується як планети в цілому, так і її регіонів та практично усіх країн. Україна не є винятком серед них. Українське сьогодення характеризується складною екологічною ситуацією, надзвичайно низьким рівнем екологічної освіти і свідомості більшості населення, надмірною експлуатацією природних ресурсів, забрудненням та накопиченням шкідливих відходів у навколишньому середовищі.

Екологічні проблеми України значною мірою зумовлені існуванням масштабної екологічної злочинності, яка, у силу високого рівня латентності, не знаходить свого адекватного відображення в кримінальній статистиці. Враховуючи надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки екологічної злочинності, неможливість усунення в багатьох випадках наслідків вчинення злочинних посягань на природне середовище (забруднення довкілля, знищення об'єктів рослинного та тваринного світу, захворювання, смерть людей), пріоритетним

напрямок боротьби з екологічною злочинністю має бути запобіжна діяльність. Відтак, формування й реалізація виваженої, ефективної та збалансованої кримінологічної політики держави у сфері охорони довкілля, має забезпечити активну і дієву боротьбу зі злочинністю, а зміцнення законності й екологічного правопорядку, має бути пріоритетними в діяльності всіх державних органів влади, органів місцевого самоврядування та суспільства в цілому. Водночас, розробка теоретичних й практичних засад кримінологічної політики у сфері охорони довкілля та її окремих складових відноситься до значущих і складних проблем сучасної кримінологічної науки та антикримінальної діяльності держави.

Дослідження, що проводились різними авторами стосовно змісту окремих складових кримінологічної політики держави, сформували різноманітні теорії щодо зазначених питань.

Над теоретичними та практичними проблемами боротьби зі злочинами даної категорії працювало багато вчених. Що ж стосується концептуальної розробки проблем реалізації кримінологічної політики у сфері кримінально-правової охорони довкілля, то на сьогоднішній день комплексних досліджень зазначених питань проведено не було, хоча їх відповідна теоретична основа сформована завдячуючи науковим збуткам зарубіжних та вітчизняних вчених-кримінологів, зокрема: Г.А. Аванесова, А.В. Арендаренка, М.М. Бабаєва, О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, В.В. Голіни, Б.М. Головкіна, О.М. Джужі, А.І. Долгової, В.М. Дрьоміна, А.П. Закалюка, О.І. Коробєєва, О.М. Костенка, М.В. Костицького, В.В. Костицького, В.М. Кудрявцева, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, Н.О. Лопашенко, М.І. Мельника, П.М. Панченка, П.Л. Фріса, В.І. Шакуна, Д.А. Шестакова, та інших.

Саме тому, в сучасній ситуації виникла об'єктивна необхідність нового концептуального підходу до вивчення питань реалізації кримінологічної політики у сфері кримінально-правової охорони довкілля, та її окремих складових.

Розглядаючи кримінологічну політику як окрему складову державної глобальної антикримінальної політики, варто відзначити основоположну ідею, що визначає самостійність цього напрямку. Такою ідеєю є, на наш погляд, запобігання злочинності. У той час як кримінально-правова та кримінально-

виконавча політики займаються запобіганням злочинам своїми специфічними методами, переважної карального характеру, кримінологічна політика, і це підтверджує П.М. Панченко [1, с. 72], є стратегією «кримінальної» в широкому розумінні державної політики у сфері протидії злочинності.

На наш погляд, кримінологічну політику можна визначити як засновану на ідеї гуманізму та принципі верховенства права стратегічну складову частину внутрішньої антикримінальної політики держави, владна дефініція якої полягає у формуванні ключових доктринальних засад у сфері боротьби зі злочинністю та її практичної реалізації в системі органів і установ антикримінальної юстиції та громадських організацій з метою захисту людини й громадянина, суспільства та держави від злочинних посягань.

Боротьба зі злочинністю, як зауважує А.І. Долгова, є складною системною діяльністю, що об'єднує в собі три наступні підсистеми: загальну організацію боротьби; запобігання злочинності та правоохоронну діяльність. Це одна із сфер соціального управління, що забезпечує вплив: а) на причини та умови, що породжують злочини та злочинність, які впливають на їх розвиток; б) на саму злочинність з метою запобігання й недопущення її самодетермінації та рецидиву злочинів [2, с. 382].

Розглядаючи мету кримінологічної політики держави у сфері охорони довкілля, слід зауважити, що викоренити злочини проти довкілля, усунути їх детермінанти повністю неможливо – як є нереальною та науково необґрунтованою мета перемоги злочинність. Єдиними реалістичними завданнями, що необхідно ставити у протидії екологічній злочинності, це: утримання кількості та поширеності злочинних посягань на довкілля на певному прийнятному для суспільства мінімальному рівні; зменшення небезпечності таких посягань; унеможливлення займатись злочинною діяльністю як бізнесом, промислом; обмеження взаємовпливу екологічної злочинності та інших негативних соціальних явищ (передусім корупції та тіньової економіки); усунення чи зменшення негативних для довкілля наслідків екологічної злочинності.

Залежно від змісту заходів протидії та основної мети їх застосування, на нашу думку, основними напрямками кримінологічної політики держави у сфері охорони довкілля є такі:

- створення умов для розвитку соціальної культури громадян, насамперед – її екологічної та правової складової, тобто загальносоціальні заходи запобігання;

- цілеспрямована діяльність держави та громадських об'єднань щодо усунення причин і умов, що безпосередньо зумовлюють існування екологічної злочинності, а також недопущення їх учинення на різних стадіях злочинної поведінки, тобто спеціально-кримінологічне запобігання;

- удосконалення законодавства у сфері охорони довкілля, у тому числі кримінально-правових та адміністративно-правових норм, що встановлюють відповідальність за вчинення посягань екологічного характеру;

- усунення негативних для довкілля наслідків екологічної злочинності.

Що стосується другої складової кримінологічної політики держави у сфері охорони довкілля, варто відзначити, що спеціально-кримінологічний рівень такої діяльності характеризується сукупністю заходів, спеціально спрямованих на усунення причин злочинності чи конкретних злочинних проявів.

Здійснення цієї діяльності потребує застосування спеціальних методів і засобів, та відрізняється від загальносоціального запобігання саме спеціальним призначенням і цілеспрямованістю. Об'єктами запобіжного впливу є детермінуючі чинники, що зумовлюють існування екологічної злочинності, а також особи, які схильні до вчинення злочинів даної категорії, або ж які мають намір вчинити злочин або вже розпочали його вчинення.

Небезпечність таких осіб полягає в здатності заподіювати шкоду як довкіллю, так і, опосередковано, здоров'ю та життю людей. Враховуючи таку суспільну небезпеку, держава визначає та застосовує найдоцільніші заходи репресивного характеру, направлені на її усунення: позбавлення фізичної можливості вчиняти заборонені діяння (наприклад, шляхом ізоляції від суспільства або звільнення від посади), виправлення, загальну та спеціальну превенцію.

У кримінологічній літературі такі превентивні заходи визначають як кримінально-правове запобігання, що здійснюється у процесі призначення покарання та його виконання. На думку А. П. Закалюка [3, с. 328], кримінально-правові запобіжні заходи є складовою спеціально-кримінологічного запобігання злочинним посяганням чинять вплив: лише після вчинення злочину для запобігання рецидиву; засобами, що мають інше спеціальне призначення і лише «попутно» відіграють запобіжну роль; у сфері, що регулюється нормами права; у межах, які визначаються нормами права.

Погоджуючись із визначеними А. П. Закалюком особливостями кримінально-правових запобіжних заходів, слід зауважити, що превентивний вплив кримінально-правового запобігання цим не обмежується.

Відомо, що саме видання нормативного акту, існування кримінально-правової заборони здатне регулювати поведінку людей та має запобіжну, утримуючу властивість. Загальнопревентивна властивість кримінально-правової охорони довкілля не проявляється безпосередньо в обмеженнях прав громадян, а є фактором, що впливає на їх свідомість, волю та емоції, тобто сприймається суб'єктивно та стримує негативні прояви особи.

З прийняттям чинного Кримінального кодексу з'явилося чітке визначення в законі кола екологічних злочинів, що дозволяє побудувати їх у систему, та узаконити саму назву цих посягань. Указані норми являють собою системне утворення, поєднані єдиним об'єктом та спільною функцією – охороною навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки як умови нормального існування та життєдіяльності людини. Це безпосередньо вказано в ст.1 Кримінального кодексу України. Саме вказівка в кодексі на те, що кримінальне законодавство має своїм завданням охорону довкілля та запобігання злочинам підкреслює його активний запобіжний характер щодо найбільш небезпечних екологічних посягань.

Суспільна небезпека злочинних посягань на довкілля й особи злочинця відображається в санкціях кримінально-правових норм екологічного характеру за допомогою таких засобів, як види і розмір покарання, тобто у кількісній стороні криміналізації таких посягань, їх пеналізації. У науковій літературі під пеналізацією розуміють процес визначення характеру караності

суспільно небезпечних діянь, а також їх практичну караність, тобто процес призначення кримінального покарання у судовій практиці [4, с. 137].

Аналіз статистичних відомостей Державної судової адміністрації України [5] (форма статистичної звітності № 6 «Звіт про кількість осіб, засуджених, виправданих, справи щодо яких закрито, неосудних, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру та види кримінального покарання») дозволяє дослідити дієвість кримінально-правового запобігання екологічної злочинності, зокрема підстави закриття судами справ і структуру пеналізації злочинів проти довкілля.

З процесом пеналізації тісно пов'язана можливість депеналізації екологічних посягань. Причому депеналізація може бути як законодавчою (коли в кримінальному законодавстві визначені можливості відмови від покарання), так і правозастосовною (коли органи кримінальної юстиції в силу певних причин не застосовують передбачені законом санкції). Останній вид депеналізації може істотно знизити ефективність кримінально-правового запобігання екологічної злочинності, створюючи у злочинців та населення уявлення про безкарність злочинної поведінки.

На наш погляд, правозастосовна депеналізація має місце у сфері охорони довкілля. Так, проведене нами у різні роки дослідження результатів дії кримінально-правових норм екологічного характеру засвідчує крім високої латентності злочинів даної категорії фактичну безкарність злочинців навіть за тими нечисельними справами, що були розслідувані та передані до суду.

Так, проведені нами дослідження судової статистики за 2009 рік [6, с. 101] дозволили встановити, що із усієї кількості осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили (1472 особи), питома вага засуджених за злочини проти довкілля становила у середньому 78,1 % (1150 особи).

У відношенні 320 осіб справи судом були закриті. Майже половина усіх випадків закриття справ даної категорії пов'язана із обранням судами як підстави для закриття справи амністії – 48,4 % (155). У зв'язку із дійовим каяттям закрито 26,3 % (84 особа) справ, зміною обстановки – 14,7 % (47 осіб), у зв'язку з передачею особи на поруки – 7,8 % (25).

Аналіз судової статистики за 2013 рік дозволив дійти до висновку щодо певних змін у пеналізації екологічних посягань. Так, частка засуджених за злочини проти довкілля становила у 2013 році 89,0 % (1154) із усієї кількості осіб, вироки (постанови) щодо яких набрали законної сили (1296).

У 2013 році закрито справи у відношенні 140 осіб (2 особи визнані неосудними, до яких застосовано примусові заходи медичного характеру). На відміну від попереднього періоду, на підставі амністії закрито лише 1,4 % справ, переважна ж більшість – у зв'язку із дійовим каяттям (58,6 %) та зміною обстановки (20,0 %). У зв'язку з передачею особи на поруки закрито 8,6 % справ, 3,6 – у зв'язку із застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього.

Аналіз кількості засуджених за вчинення злочинів даної категорії та застосованих до таких осіб мір покарання свідчить, що 96,2 % засуджених у 2009 році за злочини проти довкілля були або звільнені від покарання, або ж до них застосовувався такий вид покарання як штраф. Інші види покарання, що передбачені санкціями кримінально-правових норм екологічного характеру, що встановлюють відповідальність за посягання на довкілля, практично не застосовуються.

Щодо видів призначених покарань, то найчастіше до засуджених застосовувався штраф – у 65,0 % від загальної кількості засуджених (748 із 1150). До позбавлення волі засуджено усього 11 осіб, до обмеження волі – 13 осіб, арешту – 7, громадських робіт – 12.

Звільнено від покарання 31,2 % (359) засуджених осіб, майже всі з випробуванням – 331 засуджених.

Додаткові види покарання за даною категорією справ практично не застосовуються – до засудженого за незаконну порубку лісу (ст. 246 КК) було обрано судом як додатковий вид покарання позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК). Жодного разу не застосовувався такий вид покарання як конфіскація майна.

У 2013 році структура покарань практично не змінилась. Штраф було застосовувано до 64,5 % осіб від загальної кількості засуджених. До позбавлення волі засуджено усього 12 осіб, до обмеження волі – 29 осіб, арешту – 4, громадських робіт – 3.

Звільнено від покарання 31,3 % (361) засуджених осіб, всі – з випробуванням.

Єдина відмінність, на яку варто звернути увагу, полягає у застосуванні судами як додаткового виду покарань конфіскації майна – 4,9 % (57) засуджених, переважна більшість з яких засуджені за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом та незаконну порубку лісу.

На наш погляд, зважаючи на специфіку вчинення злочинів проти довкілля, що пов'язані з захопленням природних ресурсів, зокрема незаконної порубки лісу та браконьєрських посягань, що часто пов'язані з використанням автотранспортних засобів, вогнепальної зброї та моторизованих плавзасобів, застосування такого виду покарання як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю мало б певний запобіжний вплив.

Особливо дивує «безмежний гуманізм» судів за даною категорією справ у відношенні рецидивістів. Звертає увагу те, що навіть наявність декількох незнятих і непогашених судимостей (дві, три і більше) у злочинців не ставало для суду аргументом для застосування до засуджених більш суворого покарання у виді позбавлення волі.

Отже, аналіз практики призначення покарання за злочини проти довкілля засвідчує невідповідність правозастосовної діяльності небезпечним наслідкам екологічних посягань.

Підвищенню ефективності кримінально-правового запобігання могли б сприяти процеси криміналізації та декриміналізації екологічних посягань.

Слід зауважити, що аналіз передумов криміналізації суспільно небезпечних діянь, у тому числі й екологічного характеру, входить до сфери досліджень кримінологічної спрямованості, а саме питань запровадження кримінологічної експертизи існуючих та нових кримінально-правових законів. Така позиція поділяється і А.П. Закалюком, адже «соціальне обґрунтування кримінально-правової норми за значущістю його зумовлювальних елементів є переважно кримінологічним, становить кримінологічне підґрунтя останньої і є предметом не кримінального права, а широкого спектру суспільних наук, у тому числі соціології, а в юридичній їх царині – предметом кримінології» [3, с. 12].

На наш погляд, підвищенню запобіжного впливу правозастосовної діяльності у сфері охорони довкілля могла б сприяти, як це не парадоксально звучить, часткова декриміналізація екологічних посягань, що не становлять великої суспільної небезпеки, і до яких суспільна думка ставиться більш поблажливо. Мова йде про некваліфіковані види браконьєрства, незаконної порубки лісу, що становлять близько 2/3 у структурі екологічної злочинності. Зважаючи на те, що у практиці призначення покарання за справами даної категорії домінуючим видом покарання залишається штраф, застосування за певну частину злочинів штрафу як заходу адміністративного стягнення (унаслідок декриміналізації частки екологічних посягань) мало б сприяти досягненню мети охорони довкілля, адже можна вважати аксіоматичним твердження, яке неодноразово висловлювалось в юридичній літературі про те, що сила утримуючої дії законодавства та дієвість притягнення до відповідальності значною мірою залежить не від суворості покарання, а від невідворотності відповідальності, що ґрунтується на юридичній практиці. Для дієвості запобіжного впливу адміністративних стягнень необхідно переглянути і розміри штрафів за вчинення екологічних правопорушень. Певна робота на законодавчому рівні у цьому напрямку вже зроблена (Проект Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за порушення вимог природоохоронного законодавства № 4341 від 13 квітня 2009 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань мисливського господарства, полювання та рибальства, охорони, використання і відтворення тваринного світу № 1827-VI від 21 січня 2010 р.).

Одним із додаткових аргументів на користь запропонованого є й значно вища оперативність застосування адміністративного стягнення у порівнянні з кримінальним покаранням. Прикладом судового розгляду, що тривав декілька років та завершився у 2008 р. звільненням від покарання з випробуванням, є випадок засудження браконьєра за ст. 162 КК 1960 р.

Проведене дослідження застосування покарання як складової кримінологічної політики у сфері охорони довкілля дозволило дійти таких висновків.

Аналіз судової практики переконливо засвідчує невисоку ефективність кримінально-правової охорони довкілля, тобто недосягнення цілей правових норм у сфері охорони навколишнього природного середовища засобами кримінального права та реального результату його застосування.

Причинами невідповідності правозастосовної діяльності небезпечним наслідкам екологічних посягань можуть бути визнані недооцінка небезпеки посягань даної категорії працівниками органів кримінальної юстиції та інші фактори правового, організаційного, економічного та ідеологічного характеру.

Низький запобіжний потенціал покарання у сфері охорони довкілля, невиконання каральної та превентивної функції практики притягнення порушників до кримінальної відповідальності та призначення покарання за порушення екологічного законодавства потребує змін у конструкції кримінально-правових норм екологічного характеру.

Проведене авторами дослідження практики застосування норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за злочини проти довкілля, у контексті оцінки її впливу на запобігання екологічній злочинності дозволяє зробити припущення, що процес удосконалення даних норм, їх подальшої декриміналізації та депеналізації не буде обмежений.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Панченко П. Н. Управление приением уголовного законодательства как стратегия и тактика уголовной политики / П. Н. Панченко // Проблемы юридической техники в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве : [сб. науч. тр.] / под ред. Л. Л. Кругликова. – Ярославль, 1996.
2. Криминология : [учеб. для вузов] / под общ. ред. А. И. Долговой. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005. – 912 с.
3. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – 424 с.

4. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации / А. И. Коробеев. – Владивосток : Изд-во Дальневосточ. ун-та, 1987. – 268 с.

5. Судова влада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://court.gov.ua/sudova_statystyka/5533iopoioo/.

6. Джужа О. М. Кримінально-правова охорона довкілля як складова спеціально-кримінологічного запобігання екологічної злочинності О. М. Джужа, В. В. Василевич, Г. С. Поліщук // Шлях до кримінології. Пам'яті Анатолія Петровича Закалюка : зб. матеріалів. – К. : Нац. акад. прав. наук України ; Запоріжжя : КПУ, 2010. – С. 97–104.